

Проф. др Милан Петровић
Правни факултет Универзитета у Нишу

UDK: 329.78 (497.11) "1968"

**СТУДЕНТСКИ ПОКРЕТИ 1968.
– НЕДОВРШЕНА РЕВОЛУЦИЈА**

***Апстракт:** Ова студија најпре утврђује појмове „левице“ и „деснице“ као политичких феномена. Потом, пошто се до-такла студентских и црначких покрета у Сједињеним Америчким Државама, она излаже основне особине и развој студентских покрета у СР Немачкој и Француској касних 1960-их година. Највећи део студије посвећен је студентским револуционарним гигањима на Београдском универзитету 1968. године, чији је непосредни учесник био и писац ове студије. На сасвим нов начин у њој се тумачи деловање југословенскога председника Тита и групе професора и асистената београдскога Филозофског факултета окупљених око часописа „Praxis“ („праксисоваца“) у тим гигањима. Студија је такође прилог теорији револуција.*

***Кључне речи:** „левица“ и „десница“, студентски покрети, револуција као друштвени уговор, револуционарни вођа.*

Четрдесета је годишњица од како су студентски покрети – међу њима и покрет студената Београдског универзитета – били достигли своју кулминацију. Писац овога текста био је њихов најнепосреднији учесник – као студент Правног факултета Београдског универзитета био је члан Акционог одбора на том Факултету. Но, овај текст није ни историографски ни аутобиографски; искуства његовог аутора, као и други извори, само су **подлога** једног поимања са становишта теорије државе и политичке социологије које тежи да иза појединости открије целину. Зато се оно служи упоредним методом, сагледавајући поред студентскога покрета на Београдском универзитету и студентске покрете у Француској и Западној Немачкој те, донекле, и у Сједињеним Америчким Државама. На овај начин решавамо један оригиналан задатак будући да радова сличне врсте практично и нема.

Само, за разумевање студентских покрета 1968. мора се као претходно питање расветлити суштина „левице“ и „деснице“ као политичких појава. О њима се у свакодневном политичком животу и пропаганди непрекидно говори. Но, и овде научно поимање увелико заостаје за „светском вревом“.

Са становишта науке, десница и левица су типски појмови (слични Weber-овим „идеалним типовима“) скаларнога карактера; то ће рећи да постоје „умерена“ десница и левица, „радикална“ десница и левица те „крајња“ десница и левица. С тим, што поједина обележја могу да мењају своје место на скали, па чак и да прелазе са једне скале на другу. Тако, екстреман случај таквога померања јесу тоталитарна десница и тоталитарна левица, које показују низ упадљивих сличности уз очување најдубљих супротности.

Умерена десница заснива се на идејама слободе и једнакости како су схватане у почетној фази Француске револуције (1789–1799). Народ, нација, друштво, држава углавном се схватају као укупност грађана с једнаким политичким правима, чији је врховни орган слободно изабрани, те зато вишестраначки, парламент. Економија је тржишна и заснива се углавном на приватној својини и слободи рада. Плурализму политичких странака у сфери политике одговара плурализам самосталних предузећа и синдиката у области економије. Држава поставља само правне оквире слободној економској утакмици и меша се у њу само да би спречила нелојалну конкуренцију и злоу-

потребу економске моћи образовањем монопола. Обезбеђује се „владавина законâ, а не људи“. Зато је структурални непријатељ система јака и самостална влада. Следствено томе, устав ове државе установљује одговорност владе парламенту и контролу законитости управе од стране судова (правна држава). Умерену десницу у најчистијем виду заступају демолибералне странке.

Радикална десница доживљава нацију, државу, друштво – највећма у складу са схватањима немачке политичке романтике – као органску целину чији су делови неједнаки јер обављају неједнаке функције. Економски либерализам постоји, али само у мери у којој погодује напретку целине. Зато се поред приватнога предузећа јавља и државно, посебно у виду државних монопола. Уз велике домаће и стране инвеститоре, држава се нарочито стара о малом и средњем сељаку, пошто је патријархална сеоска породица узор самог органског устројства државе. Политичке странке су допуштене, али пошто њихова борба може да нарушава стабилност социјалнога организма, та се борба релативише тако, што изнад плуралистичкога парламента стоји јака, нестраначка влада (принцип ауторитарне државе). Структурални непријатељи овога режима су све оне странке које се залажу за владавину чистог већинског принципа. Том режиму најближе су стајале уставне монархије у Средњој Европи до краја Првог светског рата те балканске монархије и Ататурков режим у Турској до краја Другог светског рата. Данас су националистичке и религиозно-фундаменталистичке странке најближи баштеници наслеђа радикалне деснице.

Крајња десница је, најпре, национални хегемонизам, мада сваки национални хегемонизам није самим тим режим крајње деснице (фашизам). Потпуно одбацујући достигнућа Француске револуције, тај режим успоставља „сталешку (корпоративну) државу“, надовезујући се тако на европски Средњи век. Ипак, нова сталешка држава се од старе разликује по томе, што је могућ прелаз из једнога сталежа у други и што не постоји хијерархија међу сталежима; пред диктаторском влашћу они су у начелу једнаки. Вишестраначки парламентаризам се укида и у парламенту аklamацијом одлучују представници само једне странке, која је као покрет-авангарда „националнога устанка“ носилац диктаторскога режима. Диктатура као начин вршења државне власти постоји када носилац врховне власти

овласти један државни орган да предузима ванредне, законом неограничене **мере**. Диктатура као политички режим, што је и овде случај, постоји када носилац врховне власти самога себе овласти да диктаторски поступа. Режим је **тоталитаран** у два смисла. Прво, цео сталешки поредак функционише на подстицаје владе, која презентује јединство покрета и државе. Друго, политичка полиција има неограничену власт принуђивања према противницима режима. Главни фашистички режими нестали су с поразом Италије, Немачке и Јапана у Другом светском рату. Но, првобитни фашизам је нестao после војног удара 1974. у Португалији, односно после смрти генерала Франка 1975. у Шпанији. Тренутно, нео-фашизам се јавља у виду политички маргинализованих, затворених скупина.

Умерена левица је, слично умереној десници, такође настављач идеја Француске револуције, али пре њеног раздобља демократске републике (1792–1795) коме је печат дала владавина странке јакобинаца. Иако се тада приватна својина најсвечаније зајемчује, једнакост се није схватала као пука правна једнакост, већ и економски, као „једна врста социјализма“. Уведен је прогресивни порез и „глобљење богаташа“. У јавности је жигосана „аристократија богатих“ као страшнија од „жезла краљева“, богатство као „слободоубиство“ (liberticide).¹ Савремена умерена левица, попут либералне деснице, стоји на становишту вишестраначког парламентаризма. Но, у друштвено-економској сфери она се од ње разликује настојањем да оствари постулат „социјалне правде“. Умерена левица у начелу прихвата слободну утакмицу приватних предузећа и синдикалне слободе, али наглашава и државни интервенционизам којим се ствара „држава благостања“. Социјална политика умерене левике сучељава се са трилемом знаменитог енглеског економисте Keynes–а; пуна запосленост, тржишна економија, стабилност валуте. Умереној левици углавном припадају социјалистичке и социјалдемократске странке Западне Европе.

Радикална левица је и у односу на режим умерене деснице револуционарна, али настоји да та револуционарност не представља раскид са принципима слободе и једнакости. Финансијски капитал и

¹ В.: А. Aulard, Histoire Politique de la Révolution Française, 5-e éd, (2e tirage), Paris 1921, 448 илд.

главна средства саобраћаја и производње треба да се социјализују. Уместо учесника у борби на тржишту, предузећа постају средишта друштвеног живота запослених. Од либерализма радикални социјализам преузима неповерење, ако не и непријатељство, према држави. Зато је у предузећима и установама који су социјализовани неминовно **самоуправљање** колектива. У парламенту се уједињују законодавна и извршна власт (конвентски систем јединства власти), с тим што све политички важније одлуке подлежу ратификацији савета (зборова) бирача. Управне и судске функције су изборне. Пошто свуда влада непосредна демократија, улога политичких странака се минимизује. Расте, напротив, улога синдиката као организатора свакодневног живота. Занимљиво је да је Hannah Arendt, једна политичка теоретичарка изразито демолибералнога усмерења, сматрала да се једино у „систему савета“ може остварити политичка слобода.² Примери режима радикалне левнице јесу Париска комуна од 1871. године, совјети у руским револуцијама од 1905. и 1917. године те у немачкој револуцији од 1918. године. Радикални левичари су анархосиндикалисти, а на тим позицијама се налазила и такозвана „Радничка опозиција“ у совјетској Русији.

Крајња (комунистичка) левица преузела је револуционарну идеологију, па чак и структуре (совјете итд.) од радикалне левнице, али је на њих надоградила тоталитарни државни апарат у служби партије која је себе прогласила за „авангарду радничке класе“, премда су авангарду чинили професионални револуционари пореклом из свих могућих друштвених слојева. Комунисти су се заправо најсуровије обрачунавали са радикалном левицом, чије су духовне тековине присвојили. Комунисти су за радикалну левицу измислили назив „ултралевица“, како би себе приказали за једино исправну левицу. У „Кронштатској буни“ од 1921. (коју је комунистичка историографија потпуно прећуткивала) Црвена армија је у крви угушила устанак матроза који су хтели да врате радничко–синдикалистичку демократију на место Лењинове, како су сами говорили, „комесарократије“. Иронија је судбине да су управо ти матрози у октобру 1917. срушили Привремену владу и довели лењинисте на власт. Тај дуализам револуционарнога демократизма и револуционарнога тоталитаризма

² Хана Арент, О револуцији. Одбране јавне слободе, Београд 1991, 206 илд.

присутан је већ код првоапостола комунизма, Карла Маркса. Као што је познато, Маркс је Париску комуноу од 1871. славио као „најзад пронађени политички облик под којим се могло извршити економско ослобођење рада“. Но, само две године касније он се вратио концепту „диктатуре пролетаријата“: „Радници морају...дјеловати у правцу најодлучније централизације власти у рукама државне моћи. Они не смију бити заведени демократским фразама о слободи општина, самоуправи итд.“³ Велики Марксов противник, руски револуционар и анархиста Михаил Бакуњин, Маркса је назвао „пангерманистом“ и великим поштоваоцем банкарске породице Rotschild, да би продужио: „То може да изгледа необично. Шта може да буде заједничко комунизму и великој банци? О! Марксов комунизам хоће моћну државну централизацију, а где једна таква постоји, мора да у данашње време постоји и једна централна банка,...“⁴ Италијански фашизам и немачки националсоцијализам опонашали су руску комунистичку тоталитарну државу.⁵

Појам „центар“ најпре означава одређене страначке коалиције. „Леви центар“ је коалиција странака умерене деснице и умерене леве. То је такорећи немачка особеност. Немачки Устав од 1919. био је заједничко дело Социјалдемократске странке, Немачке демократске странке и римокатоличкога Центрума (Хришћанске народне странке). И догод је та такозвана „Вајмарска коалиција“ имала већину у централном Парламенту, трајала је и парламентарна савезна република, „Вајмарски систем“. Основни закон за СР Немачку од 1949. такође је резултат компромиса демохришћана и социјалдемократâ. „Десни центар“ је коалиција странака умерене и радикалне деснице. У данашњој Европи, због слабости радикалне деснице, он је реткост. Ипак, он се понекад јавља у бившим комунистичким земљама у виду антикомунистичких и антисоцијалистичких коалиција које настоје да убрзаним мерама либерализују економски живот. Но, у Азији, где радикалну десницу представљају јаке религиозно-фундаменталистичке странке, „десни центар“ није изузетак. Поменимо, с тим у вези, извесне коалиције у Турској и Израелу. „Странка цен-

³ Нав. у: Х. Арент, *ibid.*, 221.

⁴ М. Bakunin, *Staatlichkeit und Anarchie und andere Schriften*, herausg. v. H. Stuke, 1972, 399, 401.

⁵ A.J. Toynbee, *A Study of History*, VIII, 1965, 345, 395.

тра“ је странка која у своме окриљу обухвата фракције умерене деснице и умерене левице, које зависно од историјских околности добивају превагу једна над другом. Упечатљив пример такве странке нуди Демократска странка у Сједињеним Америчким Државама.

Померањем обележја унутар типова деснице и левице долазимо и до изузетно важнога појма „популизма“. Популизам једнако може бити десни и леви.

Десни популизам стоји на становишту слободне тржишне утакмице и приватне иницијативе које је својствено умереној десници. Али, његов политички режим одговара захтевима радикалне деснице, а то је јака влада, па чак и диктатура. У 19. веку, меродаван тип овога популизма био је цезаризам двојице Наполеона, Првог и Трећег, у Француској. Савремени приказ деснога популизма нуди президијализам Сједињених Америчких Држава. Још је Н. Финер истицао како се америчком народу сугерише да је његов председник „највећи човек на свету... са ограниченим овлашћењима, али са огромним латентним могућностима“. ⁶ Ипак, тај режим поседује изузетну гипкост, што показује његова способност да се у кризним ситуацијама преобрази и у леви популизам. Пример: „Нови план“ („New Deal“) председника F.D. Roosevelt-а, који је настао након економскога слома 1929. године.

Леви популизам преузима основни друштвено-економски програм умерене левице: либералну државу благостања. Али опет, принцип ауторитарне државе од радикалне деснице. Упечатљиву слику левога популизма нуди влада генерала Перона у Аргентини од 1936. до 1955. године. Русија и неке бивше републике Совјетскога Савеза такође воде унутрашње политике и имају уставе који потпадају под ову форму популизма.

Општи узрок настанка студентских покрета 1968. је истовремена офанзива левице на светском плану и, уједно, конзервативизам радничких класа и етаблираних комунистичких партија.

Године 1968. ближио се врхунац рата у Вијетнаму у коме је комунистички Северни Вијетнам заједно са јужновијетнамским партиза-

⁶ Finer, *The Theory and Practice of Modern Government*, II, London 1932, 1017: „as the greatest man in the world... He is a plebiscitary executive, with limited powers, but large potentialities.“

нима (Вијетконгом) водио рат за национално уједињење и социјално ослобођење против војнога режима у Јужном Вијетнаму и највеће војне силе на свету, Сједињених Америчких Држава. Иако су се САД бориле крајње сурово и уз употребу најсавременије војне технике, било је очигледно да тај рат морају изгубити јер су Северновијетнамци и јужновијетнамски партизани још од краја 1964. држали 75% јужновијетнамске територије; Американци и њихови савезници били су практично опкољени у великим градовима. Две велике португалске колоније у Африци, Ангола и Мозамбик, биле су поприште борбе за ослобођење између португалских фашиста и партизанских покрета у којима су најзначајнију улогу играли домаћи комунисти. Те 1968. харизматска премијерка Индије, Индира Ганди, изјавила је на заседању Унктада (United Nations Conference for Trade and Development) у Њу Делхију да ће, уколико се провалија између сиромашних и богатих не смањи, сиромашни народи бити принуђени да насилним путем произведу промене.⁷ Нешто раније, чувени кубански револуционар Ернесто Че Гевара (Ché Guevara) напушта све функције у кубанском социјалистичком режиму и одлази да створи ново револуционарно жариште у сиромашној Боливији, где га 1967. заробљавају и убијају војска и ЦИА. Че Гевара ће постати симбол и мученик студентскога покрета. Свет је потресла и „Велика пролетерска културна револуција“ или краће „Културна револуција“ која је 1966. била избила у комунистичкој Кини. Њени носиоци били су омладинци и омладинке између 14. и 24. године старости, организовани у „црвеним гардама“. Њихов пак вођа био је сам председник Комунистичке партије Кине, Мао Це-тунг. Помоћу анархистичко-тоталитарних „црвених гарди“ Мао је хтео да уништи ревизионисте у самој Комунистичкој партији и државним службама на чијем челу је стајао председник Републике Лиу Шао-чи, „кинески Хрушчов“, али и целу традиционалну кинеску културу скупа са њеним чуварицама: ситним сопственицима, интелектуалцима, будистичким монасицама. Иако су методи обрачуна које су примењивали црвени гардисти били грозни, маоисти су имали немали број присташа међу припадницима студентских покрета и уопште „нове левице“, коју су поред студентских покрета чинили и покрети који су из њих произишли

⁷ Према: E. Nolte, *Deutschland und der Kalte Krieg*, 2. Aufl., Stuttgart 1985, 534.

или им били конвергентни. На те присташе остављао је дубок утисак револуционарни занос, спонтаност и фанатизам црвених гарде-ста као и то, што се радило о првој комунистичкој револуцији у једној комунистичкој држави против црвене бирократије која се – као и у другим социјалистичким земљама – претворила у владајућу класу. У исто време, на посредан начин, у наступајући фронт левице ушла је и већина Арапа. После Другог светског рата, у процесу деколонизације, у најмногољуднијим арапским земљама успоставили су се социјалистички режими, то јест режими једнога антиколонијалнога левог популизма: у Египту, Сирији, Ираку, Јужном Јемену, Либији, Тунису, Алжиру. Те државе чиниле су важну осовину Покрета несврстаних земаља, Покрета чији је оснивач и највећи ауторитет био југословенски председник Тито. У шестодневном рату 1967. Израел је на опште изненађење до ногу потукао своје арапске суседе, при том зауевши и остатак Палестине: стари део Јерусалима, Западну обалу Јордана и појас Газе, где су углавном пребивали и палестински Арапи протерани из Израела и Палестине током Првога израелско-палестинског рата 1948. године. Покрет несврстаних осудиће заузеће арапских територија као израелску агресију и ционистички колонијализам и признати Палестинску ослободилачку организацију за легитимнога представника палестинскога народа. Тито је, одмах по престанку непријатељстава, 13. јуна 1967. прекинуо дипломатске односе са Израелом. Други комунистички режими такође су стали на страну Арапа. Али на тај начин је отворена нова зона напетости са Сједињеним Америчким Државама као покровитељем Израела и светским централама ционизма. На сасвим другом крају фронта наступајуће левице налазило се 1968. „Прашко пролеће“. У Чехословачкој је бирократско руководство постстаљинистичкога типа морало, највећма због економских неуспеха, да преда власт реформским снагама, које су хтеле да уведу социјалистичку тржну економију, слободу мишљења и унутарпартијску демократију. Но, комунисти су изгубили контролу над догађајима (нису били у стању да се супротставе захтевима за рестаурацијом приватне својине и политичкога плурализма), па је тај први наговештај Горбачовљеве „перестројке и гласности“ завршио у августу 1968. инвазијом војних снага Варшавскога пакта на челу са совјетском Армијом.

Само, носилац свих тих светско-револуционарних гибања није била радничка класа, већ су то били сељаштво, интелигенција, војска као „наоружани народ“, па чак и делови традиционалнога грађанства. Покрети који су стајали на челу тих гибања, чак и онда када су се самодефинисали као поборници „диктатуре пролетаријата“, увелико су се разликовали од комунистичких партија бољшевичкога типа, које су само себе препознавале и признавале као заточнике револуционарнога авангардизма и револуционарне ортодоксије. Настао је дакле један **нови историјски субјект** и настала једна **нова револуционарна авангарда**. Ту промену је најдубље приказао амерички марксиста и политички теоретичар немачко-јеврејскога порекла, Herbert Marcuse. У Бостону је 1964. изашло прво издање његове политички фундаменталне и за 1968. релевантне књиге: „One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society“, у којој се чита да у узрапредовалој индустријској цивилизацији влада „комформна, лишена трења, умна демократска неслобода“. ⁸ Људи те цивилизације, „сублимирани робови, но ипак робови“, ⁹ своју душу налазе у своме ауту, и управо нивелација класних разлика служи одржању постојећега стања. Организовано радништво је одавно направило „неискрен споразум“ с капиталом, ¹⁰ и тај нови status quo у својој се чврстоћи изругује свакој могућности превазилажења. Наде мислиоца не могу се с тога, као још код Маркса, везивати за радништво, већ једино за „супстрат одбачених и аутсајдера, израбљиваних и прогањаних другачије расе и боје, незапослених и незапосливих“, „испод површине конзервативне базе народа“, ¹¹ који додуше не могу да изведу револуцију у Марксовом смислу, но ипак на свој начин репрезентују „велико одбијање“, које се јавља као последњи појавни облик негативитета у једном још само позитивном, „једнодимензионалном“ свету. Али, када се студентска револуција 1968. ипак догодила, Marcuse ће у међународноме студентском покрету видети нову револуционарну авангарду која треба да поведе радничку класу: „Студентска опозиција један је од одлучних елемената да-

⁸ H. Marcuse, Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft, 3. Aufl., Neuwied/Berlin 1968, 21.

⁹ Marcuse, *ibid.*, 53.

¹⁰ Marcuse, *ibid.*, 14.

¹¹ Marcuse, *ibid.*, 267.

нашњег свијета. То додуше није непосредно револуционарна снага, али то је један од импулса који се могао преобразити у револуционарну снагу. Зато је једна од главних нужности стратегије ових година међународно повезивање студентских опозиција. Али исто тако треба приступити једном тежем и сложенијем задатку који изнова веже ум за револуцију. Интелектуални пролетаријат мора наћи заједнички духовни називник акције са сувременим индустријским пролетаријатом. Он мора вратити радничкој класи повјерење у себе саму као револуционарну класу. Радикалног остварења социјализма као интегралне, духовне, економске и политичке еманципације човјека, без тога не може и неће бити.¹² Напоследку, пошто је студентски покрет доживео осеку, Marcuse ће појам нове револуционарне авангарде проширити на „нову левицу“ у целини: „Када се Нова левица тако енергично бори за обнову природе, за јавне паркове и обале, за подручја мира; када она захтева нови сексуални морал и ослобођење жена, онда се она бори против материјалних односа који су људима наметнути капиталистичким системом и његовом репродукцијом.“¹³

Став револуционарних студената Београдскога универзитета спрам садржине Marcuse-ових схватања на карактеристичан начин одражава следећа епизода из времена јунскога штрајка 1968. на београдском Правном факултету. Један колега из Акционог одбора обратио ми се следећим речима: „Знаш ли да у Америци живи један филозоф који мисли исто као и ми. Зове се Маркузе. Занимљиво!“ У ствари, превод његове за 1968. политички релевантне књиге под насловом „Човјек једне димензије“ изашао је у Сарајеву управо те, 1968, године. Ранији преводи његових значајних дела – „Ум и револуција“ (Сарајево 1966) те „библија“ сексуалне револуције „Ерос и цивилизација“ (Загреб 1965) – нису привукли пажњу београдске студентске омладине тога времена. Дакле, иако нисмо читали Marcuse-а, **интуитивно** смо знали да смо оно што јесмо: нова револуционарна авангарда.

¹² Н. Marcuse, Студентска опозиције и револуција, Разлог 57, 1/1968–69, 11. Нав. у: П. Вранички, Хисторија марксизма, II, 5. изд., Загреб 1987, 273.

¹³ Х. Маркузе, Контрареволуција и револт, Београд 1982, 22.

Студентски покрет зачео се у Сједињеним Америчким Државама као језгро омладинскога покрета против рата и ратних злочина Сједињених Америчких Држава у Вијетнаму. Поред демонстрација, он је први пут почео да примењује „sit-in“, то јест заузеће универзитетских зграда и других некретнина те затварање у њима, чиме ће касније прибегавати и европски студентски покрети. Први велики „sit-in“ догодио се на Калифорнијском универзитету у Берклију 30. септембра/1. октобра 1964, а Академски сенат у Берклију заузео је 8. децембра исте године став повољан за студенте. Само, већина студентских покрета у Сједињеним Америчким Државама није имала револуционаран карактер; они нису хтели да мењају режим, већ политику режима. Но, сасвим је ствар другачије стајала са црначким омладинским покретима, који су се мобилисали у сиротињским црначким гетоима индустријских велеградава.

Постојао је и црначки студентски покрет: „Студентски координациони комитет за ненасиље“ (Student Nonviolent Coordinating Committee, SNCC), који се, напустивши своју првобитну оријентацију, залагао за бескомпромисну револуцију и непоштовање белачкога законодавства. Један од његових бивших председника, Stokely Carmichael, изнео је 1966. концепт „Black Power“ (Власт црнцима) и покушао да се повеже са организацијом „Црни пантери“ (Black Panthers) која је заговарала и оружане акције.¹⁴ „Црни муслимани“ (Black Muslim), организације која је настала 1960, и која окупља све већи број припадника, револуционарна је утолико, јер из расних побуда оспорава владајућу хришћанску културу Америке. По њима, ђаво је беле боје, и хришћанске религије измислили су Јевреји као инструменте тлачења, израбљивања и империјализма.¹⁵ „Црне муслимане“ је због недовољне политичке оштрине напустио харизматски старешина једне цамије у Харлему, Malcolm X, и основао активистичко омладинско удружење „Организацију афроамеричкога јединства“ (Organization of Afro-American Unity). Када је 21. фебруара 1965. на једном митингу покушао да изложи свој програм, неко га је из гоми-

¹⁴ В.: М. Зубак, Припремање терена: одјек глобалног студентског бунта 1968. године у југославенском омладинском и студентском тиску, у: 1968 – четрдесет година после=1968 – Forty Years Later. Зборник радова, Београд 2008, 443.

¹⁵ О „Црним муслиманима“ в.: Е. Lehnhoff, Politische Geheimbünde. Neu bearbeitet v. W. Gebühr, München/Wien 1968, 448 илд.

ле убио ватреним оружјем. Но, упркос краткотрајности свога деловања, Malcolm X је постао култна личност црних револуционара у Америци. Њихов непријатељ је био бели земљопоседник и кућевлашник, бели трговац и бели полицајац.¹⁶ Помоћ су добивали од Кубе (посредно од Совјетског Савеза), али највише од НР Кине – маоистички утицај био је међу њима приметан – јер је тада Кина чинила дивовске напоре да буде призната за гласноговорника и вођу свих обојених народа.¹⁷ Њихов циљ био је стварање Афроамеричке нације и државе на тлу Сједињених Америчких Држава, дакле подела те државе на црначки и белачки део. Ипак, већу подршку Афроамериканаца уживала су старија реформистичка удружења као „Национална асоцијација за непредак обојених“ (National Association of the Advancement of Colored People, NAACP) из које је поникао харизматски баптистички проповедник и добитник Нобелове награде за мир, Мартин Л. Кинг. Његова средства у борби за равноправност црнаца били су бојкот, демонстрације и „маршеви слободе“. Прикључило му се и мноштво белаца. Убијен је у атентату 4. априла 1968. када је био не врхунцу популарности.

То је било и време побуна црначке омладине. Да би их угушила, држава је поред полиције морала да употреби и војску и Националну гарду. Артиљерија је рушила читаве блокове зграда. Све је то неодољиво подсећало на руску револуцију од 1905. године. Када је 1967. у Детроиту заведен „ред“, било је 43 мртвих, око 1500 рањених и 4000 лишених слободе.¹⁸ После атентата на М.Л. Кинга, опет је плануо црначки гнев. Немачки генерални конзул јавља 16. априла 1968. из Чикага: „Биланс после три дана најтежих црначких изгреда какве овај град не памти деценијама, изгледа овако: 12000 припадника Националне гарде и Армије концентрисано на подручју града, десет мртвих, 500 рањених, 3000 ухапшених и више стотина спаљених зграда.“¹⁹ Ова агресивност власти навела је Marcuse-а да каже како у Сједињеним Америчким Државама може да се утврди „посто-

¹⁶ R. Dunayevskaya, *Philosophy and Revolution. From Hegel to Sartre, and from Marx to Mao*, New York 1973, 271 ид.

¹⁷ Lehnhoff, *op. cit.*, 449, прим. 3.

¹⁸ Dunayevskaya, *op. cit.*, 271.

¹⁹ Нав. у: G. Aly, *Unser Kampf 1968 – ein irritierter Blick zurück*, 2. Aufl., Frankfurt am Main 2008, 62.

јање једног протофашистичког синдрома“ те да: „Целокупни комплекс агресије и њених жртава указује не један протофашистички потенцијал *par excellence*.“²⁰ Студентски покрет у Сједињеним Америчким Државама не може се добро разумети без његове везе се хипи покретом (покретом хипикâ), једним омладинским покретом који је 1968. већ прешао свој зенит. Међутим, једина револуционарно–политичка организација беле омладине које је у то време постојала у Сједињеним Америчким Државама, „Међународна странка младих“ (Young International Party, YIP, зато су њени чланови названи „јипи-ји“), настојала је да хипике и побуњене студенте интегрише у светски омладински револуционарни покрет.²¹ Хипици су били представници једне поткултуре и контракултуре, што су хтели да покажу већ својом неконвенционалном спољашњошћу. Проповедали су пацифизам (симболично су се називали „децом цвећа“) и сексуалну револуцију, то јест рушење табуа које намеће хришћански сексуални морал. Само, још од краја Првог светског рата, поборник сексуалне револуције била је моћна америчка филмска индустрија, тако да се тај елемент хипијевске контракултуре повезао са јаким комерцијалним интересом. Западни студентски покрети поставили су сексуалну револуцију као један од својих циљева.

Студентски револуционарни покрет у СР Немачкој дебитовао је такође у јавности као оспоравање појединачних политика, и не режима. Главно поприште био је западноберлински Слободни универзитет, чији су студенти свој први „sit-in“ одржали од 22. до 23. јуна 1966. године, забринути због „катастрофе у образовању“. Протести против рата у Вијетнаму били су још увек на рубовима политичкога живота и контролисале су их „старе снаге“: виши протестантски свештеници, левичарски синдикати и Немачко друштво за мир. Први велики излив гнева догодио се током демонстрација против Сједињених Америчких Држава и рата у Вијетнаму, 8. маја 1967. у Минхену и Франкфурту, дакле управо на дан уочи годишњице ступања на снагу капитулације Немачке у Другом светском рату. У Минхену се поворка демонстраната зауставила испред Генералног конзулата Сједињених Држава. Око сто особа пробило је кордон по-

²⁰ Маркузе, *Контрареволуција*, 30, 33.

²¹ Зубак, *op. cit.*, 446.

лицајаца који су штитили Конзулат и, носећи заставе Вијетконга те слике Маркса и Мао Це-тунга, засуло полицајце јајима, каменицама и пакетићима с брашном и бојом. Демонстранти су потом спалили сламнату лутку која је представљала председника Уније Johnson-а. Четири недеље касније, 2. јуна, дошло је до демонстрација у Западном Берлину против посете иранскога шаха Мохамеда Резе Пахлавија тој подељеној немачкој престоници. У демонстрацијама су, поред немачких, учествовали и ирански студенти које је проамерички шахов режим приморао да постану политички емигранти. Шах је, слично раније Ататурку у Турској, водио политику модернизације државе, али је, неслично Ататурку, био суочен са снажном и разноликом опозицијом, коју је окрутно гушио. И док су припадници шахове тајне службе (САВАК), преобучени у манифестанте који су клицали шаху, скупа са западноберлинским полицајцима, међу којима је било запослено мноштво бивших есесоваца и осталих Хитлерових бојовника,²² моткама, металним штаповима и пендрецима растеривали демонстранте, један је виши службеник Политичке полиције (1. Одељења) хицем у главу убио студента и протестантскога пацифисту Benno-a Ohnesorg-a, који је претучен од других полицајаца лежао на земљи; убица је у затвору провео само четири месеца и до пензионисања 1987. наставио да ради у западноберлинској полицији. После убиства Ohnesorg-a почиње збиљска конфронтација студената и режима. Студенти спаљују „жуту штампу“, у првом реду сензационалистички „Bild-Zeitung“ берлинскога издавачкога концерна „Springer“, који харангирају против демонстраната.

Главна организација западнонемачких револуционарних студената постаће „Социјалистички немачки студентски савез“ (Sozialistischer Deutscher Studentenbund, SDS). Основала га је Социјалдемократска странка 1946. као своју високошколску организацију. Сагласно Статуту Савеза, његови чланови морали су да се залажу за социјализам. Међутим, после приступања НАТОу и „поновнога наоружавања“ СР Немачке 1955. године, Странка и Савез почели су да се размимилазе. Социјалдемократија је кренула путем опортунизма, то јест приступања таквих изборних платформи које ће јој привући највећи могући број гласача, и та нова оријентација достигла је врхунац у де-

²² Aly, op. cit., 27 илд.

цембру 1966. стварањем прве „велике коалиције“ између демохришћана и социјалдемократа. Дотле пак, Социјалистички студентски савез задржао је наглашено марксистички курс. До отворенога раскиде доћи ће у новембру 1961. када је Социјалдемократска странка усвојила закључак о неспојивости чланства у два организацијама. Још пре тога, Странка је основала једно друго своје студентско удружење, „Социјалдемократски високошколски савез“ (Sozialdemokratischer Hochschulbund, SHB), али ће се и оно касније измакнути испод партијскога старатељства. После убиства Ohnesorg-a, чланство Социјалистичкога студентскога савеза се умногостручило, а његови руководиоци постали су неспорни прваци студентскога покрета у СР Немачкој.

Но, на сам врх тог покрета вино се, као његов харизматски вођа, берлински студент Rudi Dutschke, „Црвени Дучке“. Успешан студент, елоквентан и шармантан, „аскета“ (био је антиалкохоличар и непушач), тај изузетни Marcuse-ов ученик био је ретко обдарен како за револуционарну теорију тако и за револуционарну праксу у савременим условима. Његова чувена крилатица о „дугом маршу кроз институције“, која се по први пут у писменој форми била појавила у једном интервјуу,²³ нипошто не указује на неку врсту реформизма, већ на модалитете револуционарне борбе. По њему, у Западном Берлину требало би појачати политичке немире студентским демонстрацијама и осталим манифестацијама, повезати се са радницима појединих предузећа и подстицати дивље штрајкове, током којих би се спонтано образовали **совјети**. Западни Берлин би требало да постане политички независан од СР Немачке, нека врста Хонгконга у Европи, те као такав револуционарна централа Трећег света. Био би основан Централни градски совјет као „антипарламент“, чији би чланови увек могли да буду опозвани.²⁴ У једном чланку који је објавио под псеудонимом „R.S.“, Dutschke каже да ће у ослобођеном Западном Берлину, у коме ће бити успостављена демократија совјета и неће бити службеника, „парламент, странке и егзекутива“ „морати да своје распусте прогласе перманентним“.²⁵ Dutschke је да-

²³ Der Spiegel, 29/1967.

²⁴ В.: Aly, op. cit., 43, 96 илд.

²⁵ Oberbaumblatt. 12.6.1967.

кле био за један режим радикалне, и не крајње левице; то се нарочито види из његовога захтева за једном „другом револуцијом“ у Немачкој ДР, Источној Европи и Совјетском Савезу.²⁶ Но, он је себе и покрет који је предводио јасно видео као део светскога фронта наступајуће левице, чији се непријатељ зове: „организована Интернационала угњетавања у лику Сједињених Држава Северне Америке“.²⁷

На Dutschke-a је припреман атентат. „Bild-Zeitung“ је 6. фебруара 1968. објавио наслов: „Зауставите терор црвене омладине“ – а поред њега Dutschke-ову фотографију. Пет недеља касније, 11. априла, неки помоћни радник испалио је на Dutschke-a три револверска хица, довикнувши му при том: „Ти, одвратна комунистичка свињо!“ Dutschke је пао тешко рањен, и од тада задобијених рана никада се није опоравио; умро је од њихових касних последица на Бадње вече 1979. Знаковит је низ атентата: Неколико дана раније, 4. априла, убијен је Мартин Л. Кинг, а 5. јуна исте 1968. године, смртно је рањен највероватније будући председник Сједињених Држава, поборник црначких права R. Kennedy. Наиме, они који из дубоке позадине организују политичке атентате, знају боље од многих историчара и социолога да без **великих харизматских вођа** нема ни успешних историјских покрета, посебно **револуција**. Уништити великог вођу, значи убити и покрет, револуцију, осим ако на место несталога вође не ступи нови велики вођа. После уклањања Dutschke-a, студентски револуционарни покрет у СР Немачкој, упркос још неколиким спектакуларним акцијама, постепено јењава – нема правога вође. Социјалистички студентски савез је презадужен; повериоци га прогањају парницама – такође један од метода политичке ликвидације у плутократским режимима – и он се формално гаси 21. марта 1970. у Франкфурту. Студентски покрет ће се расточити у мноштву реформистичких покрета, које ће 1980. поново ујединити странка зелених, један сателит Социјалдемократије.

У Француској, земљи „старих“ револуција, 1968. није постојао само студентски револуционарни покрет, који се усталом у погледу метода борбе увелико угледао на револуционарни покрет западnone-

²⁶ R. Dutschke, Jeder hat sein Leben ganz zu leben. Die Tagebücher 1963–1979, Köln 2003, 53.

²⁷ G. Salvatore/R. Dutschke, Einleitung zu Che Guevara, Schaffen wir zwei, drei, viele Vietnam. Brief an das Exekutivsekretariat von OSPAAAL, Berlin 1967, 3.

мачких студената, него је тамо, у мају исте године, избила збиљска студентска социјалистичка револуција;²⁸ студентима су се придружиле и радници, ушавши у генерални штрајк и окупирајући фабрике, па је дошло до привременога „распада система“.

Пада у очи и сразмерно велика брзина и „кратак дах“ револуционисања париских студената. (Говорим „париских студената“, јер је у Француској спроведена практично максимална политичка, управна и културна централизација, те су услед тога студенти француских провинцијских универзитета били статисти који су углавном пратили и опонашали своје престоничке колеге.) Док су студентска гихања у Берклију и Западном Берлину трајала годинама, студентски револуционарни покрет у Паризу није постојао дуже од два месеца.²⁹

Континуиран след догађаја који су водили до настанка студентског револуционарног покрета почиње на Филозофскоме факултету (Faculté des lettres) у Нантеру, једном париском предграђу. Факултет је био смештен у једну ружну зграду, која је више личила на какву америчку фабрику аутомобила него на традиционално универзитетско здање. Држава је Факултет у Нантеру основала да би растеретила освештали Филозофски факултет у центру Париза, Сорбону, и уједно смањила број студената филозофских дисциплина; испити су били елиминаторни; студент који би пао на испиту, губио би право на даље студирање. Захтеви за реформама студирања били су главни разлог штрајка нантерских студената, који је почео 23. новембра 1967. Додуше, и сами професори сматрали су метод елиминаторних испита престогиим, па су у међувремену сами увели могућност делимичног полагања појединих испита. Но, студенти, међу којима су предњачили студенти социологије, тражили су и више од тога, а наине да учествују у управљању факултетом, с правом да буду саслушани, да дискутују, да траже објашњења. Ти захтеви, које нису подржавали ни студенти неких других студијских група (за француски, за географију, за живе стране језике), усмерени су ка Министарству националног образовања, након чега је штрајк завршен. Но, Министарство се уопште није огласило. То, разуме се, ревандикаторе није задовољило. Напетост су додатно повећавале гласине да се

²⁸ О „студентској револуцији“ 1968. у Француској говори и: Nolte, op. cit., 509.

²⁹ В.: А. Touraine, Le mouvement de mai ou le Communisme utopique, Paris, 1968, 108 илд.

на Факултету налазе полицајци у цивилу и да постоје „црне листе“ на којима се воде студенти који су учествовали у политичким немирима.

Студентски револуционарни покрет у Француској неодвојиво је везан за једно име: Daniel Cohn-Bendit, прозван „Црвени Дани“. Немачки држављанин јеврејскога порекла, Cohn-Bendit је студирао социологију у Нантеру и изврсно говорио француски, претпоставка за његов велики успех као говорника; био је у стању да одмах после говора пуног срџбе спусти тон и хладнокрвно анализира чињенице. Пун јарости, „светога гнева“ и заједљивости био је према свим својим противницима, било да се радило о војно-индустријском комплексу Сједињених Држава због рата у Вијетнаму, било о технократији (или „организованом капитализму“ или „монополском капитализму“), било о полицији, чије су припаднике француски револуционарни студенти називали есесовцима (парола: CRS=SS), било о руководству Комунистичке партије Француске. Следећа епизода учиниле је Cohn-Bendit-а широко познатим. Министар за омладину и спортове, Missoffe, дошао је 8. јануара 1968. да пусти у погон спортски базен намењен студентима Факултета у Нантеру. Том приликом Cohn-Bendit му се обратио питањем, зашто у његовој „Белој књизи о омладини“ ништа не пише о проблемима сексуалности. Министар је одговорио да интерпелант своје страсти може да расхлади у базену. Зато је Cohn-Bendit министра назвао „фашистом“. Због тога је био покренут поступак за избацивање Cohn-Bendit-а с Факултета, али се сам министар, будући да се радило о страном студенту, заузео да се тај поступак обустави. Cohn-Bendit је знао да окупи и активира масе, али није био револуционарни вођа, већ пре „аниматор“, какав је отприлике био и његов савременик, студент филозофије из Београда, Владимир Мијановић („Влада Револуција“). Револуционарни вођа мора да има свој политички поглед на свет, који кроз револуцију хоће да оствари. Cohn-Bendit није имао никакав политички програм, за њега је револуција била само рушилачки, али не и стваралачки чин. Штавише, он се јасно супротстављао појединачним покушајима да се студентски покрет конституише као засебна револуционарна политичка организација.³⁰ Лист Комунистичке партије Француске

³⁰ Touraine, *ibid*, 193.

„Humanité“ напао је 3. маја 1968. Cohn-Bendit-а као „немачкога анархисту“. Но, та оцена је превисока пошто главни правци анархизма имају конструктивне политичке програме. Cohn-Bendit је пре био политички нихилиста. Када се у Француској револуционарно врење стишало, он је с наклоношћу почео да гледа на градску герилу у Немачкој. Присуствовао је суђењу припадницима анархо-терористичке организације „Фракција црвена армија“ (Rote Armee Fraktion, RAF) у октобру 1968. у Франкфурту. Када је читана пресуда, добацио је Судском већу: „За ове оптужене надлежан је студентски суд!“ За то му је одмерена казна затвора од три дана због ремећења реда у судници.³¹ На крају се скрасио у покрету зелених као и низ других шездесетосмашких политичара.

Студентски револуционарни покрет у Паризу – који се прозвао „Покрет 22. марта“ јер су тога дана 1968. 142 студента заузела управну зграду Факултета у Нантеру – добио је прави замах у „ноћи барикада“. Пошто их је полиција избацила најпре из Нантера, а потом и из Сорбоне, револуционарни студенти почели су да секу стабла у центру града и праве барикаде, како би направили неку врсту „слободне територије“; уједно, из коловоза су вадили камене коцке да би се њима бранили од полиције. Режим је, знаковито, одбијао да се упусти у ма какве преговоре са студентским покретом и хтео је да га ликвидира голом полицијском принудом. Два часа после поноћи, 11. маја 1968, полиција је напала студенте сузавцем и пендрецима. Похватани студенти премлаћивани су у полицијским станицама. Но, то насиље над студентима дигло је на ноге целу левицу. Већ истога дана, синдикати су се договорили о генералном штрајку, који је заказан за 13. мај. Тога дана у Паризу су одржане и демонстрације солидарности са студентима на којима је било око милион учесника. Режим је устукнуо. Студенти су окупирали Сорбону и претворили је у неку врсту антипарламента, радници су заузели фабрике, ступили су у штрајк и новинари државне радиотелевизије (ORTF), одбијајући мешање политичких чинилаца у информисање, чак је дошло и до размимоилажења Владе и полицијских синдиката. Покрету 22. марта пришле су и неке мање комунистичке групације: маоисти и троцкисти. Уз тај Покрет су пристали и интелектуалци комунисти. Дру-

³¹ В.: В. Peters, RAF. Terrorismus in Deutschland, Stuttgart 1991, 56 ид.

гачије је било се Комунистичком партијом Француске и прокомунистичким синдикатом, Генералном конфедерацијом рада (Confédération générale du travail, CGT). Радило се о великим окоштаним бирократским организацијама, које су одавно биле изгубиле револуционарни карактер и постале, слично социјалистичким и социјалдемократским странкама после Првог светског рата, сталешко-реформистичке. Зато су студенти и њихови савезници покушали да их заобиђу и у директним контактима са радницима привуку на своју страну симпатизере и чланове Комунистичке партије. Ова је одговорила не само непријатељски, него и издајнички према револуционарном покрету. Само пет дана после почетка генералног штрајка, 18. маја, „Humanité“ је поново напао Cohn-Bendit-а. Потом су комунистички руководиоци почели да преговарају са Владом и председником Републике генералом de Gaulle-ом о одржавању ванредних парламентарних избора; заузврат су тражили неке повластице за запослене. Велики француски књижевник и мислилац, који је стао на страну студената, Jean-Paul Sartre, оптужио је комунистичку партију Француске за „објективно саучесништво са de Gaulle-ом; захтевајући парламентарне изборе, међусобно су размењивали услуге“.³² Интелектуалци чланови КП упутили су Централном комитету своје партије 29. маја писмо у коме су критиковали његов став према студентима. Ванредни парламентарни избори су одржани (први круг 23. други круг 30. јуна) и на њима су странке левице биле потучене до ногу; бирачи су казнили њихову издају. Током јуна и јула стање се „нормализовало“: Многи студенти и радници били су похапшени, новинари отпуштени с посла, револуционарни покрети распуштени. Ипак, охоли генерал de Gaulle није могао да преболи увреде које је доживео – демонстранти су скандирали: „de Gaulle фашиста!“ Поднео је оставку 1969. и умро 1970. године.

Само, чак и да није било издаје комунистичке бирократије, студентска револуција у Француској не би могла да победи. Јер, она није имала ни вођу ни политички програм. Ако се читају карактеристични зидни натписи револуционарних студената, из њих се још не види како „град сунца“ треба да изгледа: „Буржоаска револуција би-

³² Der Kommunismus. Von Marx bis Mao Tse-tung. Herausg. v. I. Fetscher/G. Dill, München/Wien/Basel 1969, 167.

ла је правна, пролетерска револуција била је економска. Наша је културна револуција“; „Револуција која отпочиње, неће довести у питање само капиталистичко, него и индустријско друштво. Потрошачко друштво мора да умре насилном смрћу. Друштво самооуђења мора нестати из историје. Ми проналазимо један нов и оригиналан свет. Машта је дошла на власт“; „Прописујем стање перманентне среће“; „Забрањено је забранити“.³³ Захтев за увођење самоуправљања нису поставили француски студенти, већ француски радници.³⁴

Два су феномена пресудно утицала на настанак и ток револуционарнога процеса на Београдском универзитету у то време: политички пад другог човека југословенскога режима, потпредседника Републике Александра Ранковића, и деловање групе професора и асистената Филозофскога факултета у Београду окупљених око загребачког философског часописа „Praxis“ и зато прозваних „прексисовцима“. То су били: Михаило Марковић, Загорка Голубовић, Љубомир Тадић, Миладин Животић, Светозар Стојановић, Драгољуб Мићуновић, Небојша Попов и Триво Инђић.³⁵ Касније је члан редакције „Praxis“-а постао и професор Правног факултета у Београду Михаило Ђурић, али се он, због свога немарксистичког погледа на свет, не би могао сматрати „праксисовцем“.

Александар Ранковић био је надлежан за кадровску политику Савеза комуниста Југославије и био неформални шеф политичке полиције, Удбе, за Србију, јер су њоме руководили људи од његова поверење; уосталом, он је раније и сам био шеф Удбе. Био је принуђен да поднесе оставке на све своје функције када га је југословенско партијско руководство јуна–јула 1966. оптужило да полицијским методама прислушкује председника Тита. Ранковић је, међутим, био Титу апсолутно лојалан и показало се да су оптужбе о прислушкивању потпуно неосноване. Ранковић је у ствари био жртва завере чији су ум била двојица високих функционера особито блиска Титу: Сло-

³³ E.-M. Claassen/L.-F. Peters, *Rebellion in Frankreich. Die Manifestation der europäischen Kulturrevolution 1968*, München 1968, 118, 144 илд.

³⁴ Touraine, *op. cit.*, 143, 167 илд., 175.

³⁵ В.: М. Марковић, *Јуриш на небо*. Сећања, I, Београд 2008, 114.

венац Едвард Кардељ и Хрват Иван Крајачић–Стево.³⁶ Србин и Србијанац Ранковић био је, поред Тита, стуб јединствене Југославије у политичком врху, и зато мета сепаратиста. Када се уверио да је изигран, Тито је горко жалио што је дозволио да Ранковић падне.³⁷ Само, Ранковић је био и највећа препрека успостављању социјалистичке демократије у Југославији.

Тито је најпре програмом Савеза комуниста Југославије од 1958. и потом Уставом СФР Југославије од 1963. створио један дуалистички режим. С једне је стране било успостављено интегрално самоуправљање од појединих предузећа и установа до скупштинских већа као једна врста система совјета. Устав је уједно јемчио права и слободе човека и грађанина као и лични рад „у границама и под условима које закон одреди“ те право приватне својине, признајући на тај начин и егзистенцију грађанскога друштва. С друге је стране остао недирнут Савез комуниста као организација чији је врх чинила бирократија која се није битно разликовала од партијских бирократија у другим тоталитарним режимима крајње левице. Та два система, од којих је први одговарао идеологији радикалне левице, а други идеологији крајње левице, нису могла да функционишу независно један од другог. Отварале су се с тога две могућности које су се међусобно искључивале. Прва је била да самоуправљање постане владајући политички процес, а Савез комуниста **покрет** унутар њега, што је подразумевало уништење партијске бирократије, „антибирократску револуцију“. Друга је била да Савез комуниста остане онакав какав јесте, у ком би случају самоуправљање изгубило политички карактер и било постављено у најуже сталешко-синдикалне оквире. Тито је очигледно опрезно тестирао могућност увођења режима радикалне левице; велом „опрезно“ јер је хтео да избегне рестаурацију либералнога политичког плурализма, што је нарочито показао његов обрачун са Ђиласом почев од 1954. године. Ранковић је, напротив, био бранич постојећег режима крајње левице. Историчар Петрановић каже да „има вероватноће да је Ранковић сматрао да је с Београдском и Московском декларацијом сукоб са „Русима“ за-

³⁶ В.: А. Ранковић, Дневничке забелешке, Београд 2001, 35 илд., 152 илд., 162 илд., 268 илд.

³⁷ В.: В. Ценчић, Титова последња исповијест, Цетиње/Београд 2001, 41, 52, 58, 158.

вршен и да, самим тим, може де се задржи стари систем“.³⁸ Ту вероватноћу поткрепљује читање Ранковићевих „Дневничких забележака“. Из њих се види да их је писао бирократа и полицајац уpletен у свакојаке „дворске“ интриге, који за демократију уопште није имао „времена“.

Обичан србијански човек примио је са задовољством пад Ранковића и Удбе. Посебно су ликовали сељаци, који Ранковићу и Удби нису могли да забораве терор коме су били подвргнути за време принудног откупа и принудне колективизације у првом раздобљу постојања „народне власти“. Свима је некако лакнуло јер је свако смео да без страха говори о политичким питањима. Почетак школске 1966/67. године на Правном факултету у Београду означио је нов стил рада основних организација Савеза комуниста; на њиховим се састанцима дебатовало без устручавања о свим друштвеним питањима, штавише боље него на заседањима Савезне скупштине. Тако је стварана духовна клима за 1968.

Часопис „Praxis“ почео је да излази 1964. и имао је издање за земљу и за иностранство. Напоре с њим, почев од 1963, једном годишње је одржавана „Корчуланска летња школа“ као полуформално окупљање философских писаца марксистичке оријентације из Југославије и иностранства, но које је било отворено за јавност, тако да су у „Школи“ суделовали и студенти и новинари. „Praxis“ је објављивао и саопштења поднесена у „Школи“. Мисао-водиља која је окупљала „праксовце“ сводила се на то, да је марксистичка философија једна **револуционарна праксеологија**; од туда и назив часописа „Praxis“. У уводном тексту за први број часописа, којим се објашњава сврха часописа (A quoi bon Praxis?), редакција каже; „Ми желимо један философски часопис у смислу у коме је философија беспштедна критика свега постојећег, хуманистичка визија одиста хуманог света, и инспиративна снага револуционарне акције.“ (Ce que nous désirons, c'est une revue philosophique dans le sens où la philosophie est la pensée de la révolution: la critique impitoyable de tout ce qui existe, la vision humaniste d'un monde vraiment humain, et la force

³⁸ Б. Петрановић, Историја Југославије 1918-1988, III: Социјалистичка Југославија 1945-1988, Београд 1988, 387.

inspiratrice de l'action révolutionnaire.)³⁹ Овај проглас, да је философија „беспощедна критика свега постојећег“ и „инспиративна снага револуционарне акције“, морао је „праксисовце“ да доведе на курс колизије са Савезом комуниста, који је самог себе приказао у Основним начелима Устава од 1963. овако: „Савез комуниста својим усмеравајућим идејним и политичким радом у условима социјалистичке демократије и друштвеног самоуправљања основни је покретач политичке активности ради заштите и даљег развита тековина социјалистичке револуције и социјалистичких друштвених односа, а посебно ради јачања социјалистичке друштвене и демократске свести људи.“ И то не само на курс колизије са партијском бирократијом, него са Савезом комуниста у целини. „Праксисовци“ су дакле хтели да се успоставе као нова политичка снага. Но, за борбу са Савезом комуниста било их је мало. Они су себе највише могли да виде као „централни комитет“, коме је требала масовна база. Ту базу они су тражили у студентском покрету. Зато су „праксисовци“ много допринели јачању студентскога покрета и његовој промоцији у јавности, али су га, уједно, и суновратили у пропаст.

Београдски студентски покрет зачео се на Филозофском факултету у Београду. Унеколико је „бабица“ покрета био и сам режим, организујући протесте против рата у Вијетнаму, пошто је Тито подржавао несврстани Северни Вијетнам у борби против Сједињених Америчких Држава. На Универзитету у Београду одржан је 23. децембра 1966. „службени“ скуп против рата у Вијетнаму. По завршетку скупа, једна група студената, у којој је истакнуто место заузимао Владимир Мијановић („Влада Револуција“), каснији председник Факултетскога одбора Савеза студената Филозофског факултета, покушало је да изведе протестну шетњу до Америчкога културног центра и Амбасаде Сједињених Америчких Држава. У томе их је спречила милиција употребом пендрека. Потом је дошло до већих нереда око зграде Универзитета. Пошто је том приликом милиција продрла на Филозофски факултет, неколико чланова Савеза студената и Савеза комуниста на Универзитету уложило је протест због повреде аутономије Универзитета. Режим је, међутим, спровео партијску истрагу током које је дошло до оштрих размирица између

³⁹ Praxis. Revue philosophique. Ed. internationale, 1965, 1ère annee, n° 1, 4.

партијскога руководства Универзитета и појединих чланова огранака Савеза комуниста Одељења за филозофију и Социологију, дакле управо оних Одељења на којима су били стационарани београдски „праксистовци“. Занимљиво је да је као организатор протеста и коловођа критичара био означен један аутсајдер, Александар Крон, који је кажњен искључењем из Савеза комуниста. Но, студенти окупљени око Мијановића наставиће протестне манифестације: против политичких прогона које је вршила војна хунта у Грчкој, против гушења студентског покрета у Пољској, пред Отправништвом послера СР Немачке због доношења антистудентског Закона о ванредном стању и атентата на Dutschke-а. Да се ипак спрема нешто много озбиљније, сведочи један састанак студената чланова Савеза комуниста у Студентском граду на Новом Београду 20. марта 1968. У напетом атмосфери, један диспутант је, наводно, предложио акцију у којој би требало разбити „неке прозоре лепих зграда“, како би се скренула пажња на студентске проблеме.⁴⁰

До такве акције је дошло 2. јуна 1968. Од ње до рођења студентскога револуционарног покрета у Београду води раван пут. Једна већа скупина студената хтела је да присуствује приредби „Караван пријатељства“ која се одржавала у Радничком универзитету, одмах преко пута земљишта на коме се налазе објекти Студентског града. У сали Радничког универзитета било је 400 места, но она су биле намењена бригадирима који су радили на радној акцији и чије се насеље такође налазило у близини Студентског града. Како су редари спречавали студенте и друге „грађане“, вероватно такозване „илегалце“, бесправне станаре у студентском дому, да уђу у салу, ови покушавају да се силом пробију унутра. Туча је почела око 20 часова. Убрзо стижу патролна кола са три милиционера, али они не могу да успоставе ред. Сат касније, туча уз употребу летава и каменица достиже врхунац. Приредба се прекида. Око 22 часа стиже четрдесетак милиционера под шлемовима и с ватрогасним колима, који пендрецима и шмрковима растерују студенте и друге „грађане“. Само, број студената се повећавао. Једна „милитантна група“ предвођена

⁴⁰ Б. Канцлајтер/К. Стојаковић, „1968“ у Југославији – Студентски протести између Истока и Запада, у: 1968, *op. cit.*, 470, прим. 73.

В. Мијановићем,⁴¹ осваја ватрогасна кола и одвози их ка центру Студентскога града, док се милиционери задржавају код Радничког универзитета. Остаје отворено питање да ли је до нередица дошло спонтано или је „Влада Револуција“ био тај који је све испрограмирао. Око поноћи, у Студентскоме граду било је под ведрим небом, а већ су почеле летње врућине, око три хиљаде студената. Они се договарају да крену за Београд и да посланицима Савезне скупштине изложе своје захтеве. Пада у очи висока морална свест студената демонстраната. Иако су били у сукобу са милицијом, они су јој пријавили лица која су обила једну продавницу у близини Студентскога града.⁴² У Паризу, револуционарни студенти примали су у своје редове младе криминалце, сматрајући их жртвама „друштвене дезорганизације“.⁴³ Код Подвожњака (данас више не постоји), изнад ког је водила железничка пруга Београд-Земун, студентску колону заустављају већ јаке јединице милиције, разбијају је и терају назад у Студентски град. У 4 сата ујутро, разгласна станица Студентскога града јавља да је изабран Акциони одбор демонстрација, а у 8 часова и 15 минута почиње митинг, на коме се одлучује да се око 10 часова поново крене у центар Београда. Али, код Подвожњака колону студената опет дочекују јаке јединице милиције; сада је и пут блокиран камионима, а изнад подвожњака маневрише теретна композиција да би спречила прелазак преко железничке пруге. Сада су ту и политичари и професори друштвено-политички радници, једни се студентима, други иза кордона милиције. Студенти, носећи Титову слику, државну и партијску заставу, и певајући химну и Интернационалу, носе транспаренте и узвикују пароле, од којих неке имају лојалистички карактер („Тито – Партија!“), док неке већ садрже критички и револуционаран набој: „Имамо ли Устав?“, „Студенти – Радници!“, „Доле социјалистичка буржоазија!“. Најпре су вођени мирни преговори да се студенти пропусте у Београд. Када се, међутим, притисак студената на кордон милиције повећао, републички секретар унутрашњих послова, Славко Зечевић, и градски начелник унутрашњих послова, Никола Бугарчић, наредили су милиционерима да

⁴¹ Марковић, *op. cit.*, 55.

⁴² Н. Попов, Друштвени сукоби – Изазов социологији, 2. изд., Београд 1990, 16, прим. 13.

⁴³ Touraine, *op. cit.*, 152.

пендрецима растерају демонстранте.⁴⁴ Према евиденцији здравствених установа,⁴⁵ број пријављених повређених 2. и 3. јуна износио је 169 лица, од тога 134 студента, 21 милиционер, 9 бригадиста и 5 грађана. После пружене лекарске помоћи, у болници је задржано 12 особа, а после три дана остало их је осморо – 6 студената и по један милиционер и грађанин. Србијанска милиција није била претерано груба; била је, у сваком случају, блажа од западнонемачке и француске полиције. Притворени студенти били су убрзо пуштени на слободу и нису били злостављани у станицама милиције. Наводим ради поређења да је у Мексику, једној држави са режимом врло сличним ономе у Сједињеним Америчким Државама, где су студенти демонстрирали уочи Олимпијских игара, 2. октобра 1968, војска тенковима улетеле међу демонстранте и том приликом побила око петсто особа. Потом су Олимпијске игре одржане као да се ништа није догодило.

Ујутро 3. јуна, на београдским Факултетима било је мирно. Полагао сам испит из Друштвено-политичког система. Пре тога сам слушао транзистор; Радио Београд је извештавао о нередима на Новом Београду, али на такав начин да се није могло закључити о чему се ради. Тек када су на Правни факултет стигле колеге које су становале у Студентском граду, сазнали смо да је стварно почело оно што смо одавно с чежњом очекивали. Сместа сам са још једним студентским руководиоцем сео у такси и одвезао се заобилазним путем, преко Земуна, у Студентски град. Тамо је мноштво повређених и исцрпљених колегиница и колега одмарало по околним травњацима. Редари су нас препознали и одмах увели у просторију где су студентски представници разговарали са Милошем Минићем, председником Скупштине Србије, Бранком Пешићем, председником Скупштине Града, и Петром Стамболићем, председником Централнога комитета СК Србије. Минић је био изубијан и у завојима; пендречење ни њега није мимоишло. Касније ми је један командир милиције, који је у томе учествовао, расветлио случај. Његове су речи: „Најодвратнији нам је био Милош Минић. Као највиши представник државне власти у Србији, он је заповедао милицијом и наредио да ста-

⁴⁴ И. Миладиновић, 1968. Последњи велики сан, Београд 2008, 47 идл.

⁴⁵ Попов, *op. cit.*, 18, прим. 17.

немо код Подвожњака и никако не пуштамо студенте у Београд. Када смо кренули да тучемо студенте, он се испречио и питао ко нам је то наредио. Направили смо се да га не познајемо и измлатили га онако како ми, милиционери, умемо.“ Три великодостојника поделила су улоге овако: Милић се пренемагао и држао страну студентима. Бранко Пешић, за време Другог светског рата вођа градске гериле („отписаних“) у Земуну, био је „љут“ и претио да неће допустити рушење Београда. Када му је један студент нешто приговорио, скочио је да се бије с њим. Пера Стамболић, са својим дебелим и безизражајним лицем, покушао је с маневром скретања на погрешан колосек: „За ваше тешкоће криве су приватне занатлије које су се превише обогатиле. Сад скоро сте читали у новинама о оном занатлији из Мостара. Али ми, комунисти, пресећи ћемо то зло у корену.“ Рекох у себи: „Нису нама криве никакве приватне занатлије, него такви као ти.“

Истога дана послеподне, састао се Савет Универзитета, подржао студентске захтеве и, почев од 4. јуна, прогласио седмодневни штрајк Београдског универзитета. Током ноћи од 3. на 4. јуни, студенти се окупљају на својим Факултетима, одржавају састанке, бирају акционе одборе, одржавају митинге и зборове. У близини Факултета лоцирају се јединице милиције да би спречиле масовна окупљања студената на јавним местима и демонстрације под ведрим небом. Парче „ведрога неба“ имао је једино Филозофски факултет с лепим и пространим двориштем Капетан-Мишиног здања, где су се одржавали зборови студената, али и културне манифестације пошто су се и београдски уметници солидарисали са студентима. Студенти, су одлазили и у предузећа, да би успоставили везе са радницима, и радници су долазили на Факултете. Ипак, ти су контакти били отежани јер је режим постављао „радничке страже“ које су их ометале. Али, узајамне симпатије биле су очигледне. На Факултетима је даноноћно морао да буде већи број студената. Надоглед Правног факултета, у Ташмајданском парку, налазио се одред милиције, и страховали смо да би сваки час могао да покуша да заузме Факултет, Али, зато су студенте који су се налазили у згради, храном и освежавајућим пићима (употреба алкохола није била допуштена!) снабдевале оближње продавнице бесплатно. Често сам чуо насмејане продавачице: „Узмите децо, ви се борите за нас!“ Такозвани социјални,

чисто сталешки захтеви студената, нису имали битан карактер; служили су само „ширењу фронта“ и продубљивању јаза између покрета и режима.

Само, покрет и организацију покрета нису чинили једино студенти, У Збор, као највиши политички орган Факултета, на београдском Правном факултету нису улазили само студенти, него и професори, доценти и асистенти. Осмочлани Акциони одбор, који је руководио састанцима Збора и представљао Збор према споља, био је од Збора биран на паритетној основи; четири члане били су студенти, четири наставници и сарадници, а у следећој сразмери: студенти – 1 студент 3. године, 1 студент 4. године, 1 апсолвент и 1 последипломац; наставници и сарадници – 1 асистент, 1 доцент, један ванредни и један редовни професор. Наши професори у Акционом одбору биле су двојица најоштријих критичара режима: Стеван Врачар и Михаило Ђурић. Они су ретко кад јавно иступали, али су председавали седницама Акционог одбора и њихова је била последња. Што би се они договорили, то би био и став Акционог одбора. Осталима то није сметало. Та двојица професора била су за нас велики узор и ауторитети, и била нам је част што смо могли де сарађујемо с њима. Тако је морало бити и на осталим Факултетима. У сваком случају, „праксисовци“ су потпуно контролисали покрет на Филозофском факултету.

Наш непријатељ је била партијска, бирократија, „апарат“ Савеза комуниста, говорили смо „црвена буржоазија“. Пошто су њени припадници, опонашајући једни друге, обично поседовали скупа француска кола марке „реугеот“, звали смо је подругљиво и „пежоазија“. Ми нисмо оспоравали државне и самоуправне структуре власти, нити Савез комуниста као такав. Били смо само против такозваног „демократског“ централизма, то јест права комитета као упоришта „црвене буржоазије“ да нешто наређују својим члановима у основним организацијама. На једном партијском састанку на Правном факултету реплицирао сам доценткињи В.П., која је била најгласнији чувар интереса партијске бирократије у нашој средини, рекавши да уколико поједини чланови СК не могу да се сложе у неком питању, онда би требало да иду пред Збор који би о томе отворио расправу. Зборови као места слободне политичке дискусије били су прилог студентскога покрета теорији и пракси политичког система. У јед-

ном тренутку, током штрајка, у препуном амфитеатру „петици“, за говорницу је стао доцент Александар-Саша Стојановић и само рекао, подржан бурним овацијама: „Збор, то је нова форма диктатуре пролетаријата!“

Пошто је Филозофски факултет био у средишту пажње контролисаних медија, режим се одатле осећао најугроженијим, једне ноћи сам отишао на њихов „конвент“ да стекнем непосредне утиске. У слушаоници су главну реч водили неки прилично неуредни и необразовани момци који су се залагали за „**потпуну**“ једнакост у социјализму. Модератор је био професор Светозар Стојановић, који је 4. јуна предложио да Београдски универзитет промени име у „Црвени универзитет Карл Маркс“. Очекивао сам да ће им се Стојановић на неки начин супротставити. Уместо тога, он је још више потпиривао њихов маоизам. Да је маоизам једна од главних идејно–политичких линија на Филозофском факултету, уверио сам се нешто касније, на једном скупу студентских представника који је био уприличен у великој сали Техничког факултета. Тамо је, на опште изненађење, представник Филозофског факултета рекао да у социјализму треба потпуно укинути приватну својину! Чујмо и самог Светозара Стојановића. По њему, јунски покрет 1968. био је опредељен за континуитет социјалне револуције и да се, „спонтан и демократско-комунистички по свом карактеру“, супротставио и етатистичким снагама, под чијим утицајем „све прокламоване реформе завршавају као реорганизације“, и ситнобуржоаским снагама, које фетишизују тржишну стихију.⁴⁶ Без какве-такве приватне својине и тржишне „стихије“ нема ни слободе. Друштво у коме влада плански ред, постаје касарна. Егалитаристички маоизам био је једно од крупних застрањивања једног дела револуционарнога студентског покрета у нас. Не једној расправи о друштвеној неједнакости у социјализму, коју је 25. априла и 14. маја 1968. организовао Универзитетски комитет Совеа комуниста у Београду, и која је исте године изашла као посебна брошура, извесни Бубе Ракић је казао: „Нека то буде и уравниловка, али ако не можемо да направимо један систем који ће правилније да распореди наше друштвено богатство, онда је боље да останемо на ни-

⁴⁶ Према: Попов, *ibid.*, 15, прим. 8.

воу егалитаризма. Ја сам за шаку пиринча, али да је сви имамо, а не да неко једе кавијар, а неко шаку пиринча.⁴⁷

Други недостатак нашега револуционарног покрета био је **одсуство вође**. Зато је тај покрет остао недовољно јединствен, дакле сам по себи без изгледа на коначан успех. Но, вођа се појавио, али није био препознат.

У дане универзитетскога штрајка, врх режима је грозничаво радио. У згради Градског комитета, на студентском тргу, заседао је „кризни штаб“, чији су најзначајнији чланови били Едвард Кардељ, Петар Стамболић, Милош Минић и Симеон Затезало. Они су се носили мишљу да од пензионисаних полицајаца и обавештајаца направе одреде који би освојили Факултете.⁴⁸

За то време, први човек, Тито, пратио је ситуацију, повлачио „тихе“ потезе на политичкој шаховској табли и није се изјашњавао. Као једном од највећих револуционара на свету било му је јасно да је револуција почела. Он није био реакционар типа de Gaulle-а, и зато је одмеравао могућност да стане на чело те револуције, да се ослободи партијске бирократије, посебно Кардеља,⁴⁹ и да са студентима направи нови Савез комуниста. **Централно место у тој „другој револуцији“ требало је изгледа да има Правни факултет у Београду.** Титови људи од највећег поверења били су црвени борци из Шпанског грађанског рата и генерали народни хероји. Без тих шпанских бораца он не би могао ни да подигне устанак 1941. ни да победи у рату на тлу Југославије. Знаковито је да су пред крај рата, 1945. године, све четворица команданата Титових армија били шпански борци: К. Поповић, П. Дапчевић, К. Нађ и П. Драпшин. Тито је шпанске борце и народне хероје често слао на наш Факултет да разговарају се професорима и студентима. Између осталих, ти емисари су били: Вељко Влаховић, трећи човек Савеза комуниста, Влајко Беговић, Бранко Јевремовић и Милинко Ђуровић. Било је и других, али их нисам познавао и не сећам се њихових имена. Напомињем да је с нама практично стално био и наш професор Мирослав Печујлић, један од највећих српских политичких есејиста и члан Извршног комитета

⁴⁷ Нав. у: М. Арсић/Д.Р. Марковић, '68. Студентски бунт и друштво, 2. изд., Нови Београд 1985, 66.

⁴⁸ Марковић, *op. cit.*, 45 ид.

⁴⁹ В.: Ценчић, *op. cit.*, 59 идд., 159 идд., 296 идд. Ранковић, *op. cit.*, 125 идд.

ЦК Савеза комуниста Југославије. На једном Збору, народни херој Милинко Ђуровић свој говор је завршио речима: „Као што смо се ми некада, док смо били млади, борили против старе буржоазије, тако се ви сада борите против нове, црвене буржоазије!“ Да је та револуција успела, историја би кренула другим током: више улево.

Тито је 9. јуна 1968. председавао заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК Савеза комуниста Југославије. Уз напомену да „вулканска експлозија незадовољства“ показује да би партијске вође могле „де одлете са ових фотеља“, ⁵⁰ Тито је без објашњења отишао да на телевизији одржи свој чувени говор. Емитовање тог говора почело је у 20 часова истога дана, и ми смо га пратили на телевизору постављеном у амфитеатру „петици“. Тито је подржао студенте и њихове захтеве, рекавши између осталог: „Овога пута ја обећавам студентима да ћу се свестрано заложити за рјешавање и у томе студенти треба да ми помогну(!). Штавише, ако нисам способан да ријешим та питања онда ја не треба више да будем на том мјесту. Ја мислим да ниједан наш старији комуниста, било који, који има свијест комунисте, не би требало да инзистира на томе да мора остати тамо гдје јесте, него треба да даде мјеста оним људима који су способни да рјешавају проблеме.“ Уједно је рекао: „А могу такође да кажем да сам сретан што имамо такву омладину која се показала зрела. Ево најновији развитак на универзитетима је показао да је 90 одсто студената наша социјалистичка омладина, која се не да тровати, која не дозвољава разним ђиласовцима, ренковићевцима, маоцетунговцима и сличним да би као претекст да се брину за студенте, у ствари покушавали да остваре своје циљеве.“⁵¹ После говора је наступила еуфорија, поготову што смо дотле стрепели да ће милиција упасти на Факултет и премлатити свакога на кога наиђе; у ствари, она се пре или током говора дискретно повукла. Асистенти, који су седели у првим редовима, устали су, запевали и заиграли Козарачко коло. Штрајк је тиме био завршен. Очекивао сам да ће почети остваривање циљева због којих је почео. Зато ме је сутрадан као гром ошинула вест, да Филозофски факултет не прихвата Титов говор, и да наставља да штрајкује. Тиме је студентски покрет био

⁵⁰ Канцлајтер/Стојаковић, *op. cit.*, 454 ид.

⁵¹ Титов говор у целини налази се у: Арсић/Марковић, *op. cit.*, 117–122.

разбијен, а Тито гурнут назад, у савез са бирократијом, и то оном по српски народ најгором, сепаратистичком. Бивши „праксисовац“, академик Михаило Марковић, четрдесет година касније каже: „Постепено је постајало све јасније да је Титов говор 9. јуна био велика превара. Било је то ремек-дело макијавелистичке политике.“⁵² Та тврдња је обична мистификација. Како су „праксисовци“ већ сутра ујутро могли да знају да је Титов говор „велика превара“? Истина је проста: Они су се препознали као они који „трују“ студентску омладину и са којима Тито неће да разговара, и почели да се понашају као озлојеђени губитници – ирационално и аутодеструктивно.

Свака велика револуција је друштвени уговор. До 19. века био је опште усвојен став да држава настаје путем друштвеног уговора. Пред необоривим тврдњама Hegel-а, историјске правне школе и позитивизма, да је држава резултат историјских процеса, тај је став напуштен. Ипак, концепт друштвеног уговора има „здраву језгру“ која је кључ за објашњење идеје великих револуција. Грађанска револуција је друштвени уговор којим једна нација усваја декларацију о правима и слободама човека и грађанина. Та декларација је текст тог уговора. Социјалистичка револуција је пакт солидарности између радних слојева и борбене интелигенције као њихове авангарде. Но, пошто се та авангарда поистоветила са апаратима режима и тако бирократизовала, показала се потреба да једна нова интелектуална авангарда ступи на место старе као страна друштвеног уговора са радним слојевима. То је смисао гесла револуционарних студената Београдскога универзитета „Студенти – Радници!“ Међутим, посредник у закључењу тог новог друштвеног уговора могао је да буде једино велики револуционарни вођа, који је располагао неограниченом диктаторском влашћу и поседовао огромну харизму у Југославији и пред светом, Тито. Тај нови друштвени уговор могао је без икакве сумње да послужи као образац и другим социјалистичким земљама. Титов сан, који се испољио у његовом сукобу са Стаљином, да буде вођа светске револуције, тада би ступио у остварење. Продужење штрајка на Филозофском факултету било је с тога контрареволуционаран чин.

⁵² Марковић, *op. cit.*, 56.

Ускоро смо били неми сведоци његових репресалија према Филозофском факултету. Већ 19. јуна 1968. распуштени су огранци Савеза комуниста на Одељењима за филозофију и социологију тог Факултета с образложењем да се тамо „један број комуниста...већ дуже време...отворено супротставља идејно-политичкој линији и принципима СКЈ“. У свом следећем говору, 26. јуна исте године на Шестом конгресу Савеза синдиката Југославије, Тито ту меру конкретизује на следећи начин: „Ви знате, другови и другарице, да је сада било свакаквих покушаја од разних елемената. Појавили су се они се којима смо имали посла на универзитетима и прије студентског револта. То су поједини професори, неки филозофи, разни праксисовци и други разни догматичари, укључујући и оне који су вршили разне деформације у Управи државне безбедности итд.“⁵³

Али, то је био и крај Тита и Титове Југославије. У своме „политичком тестаменту“, разговорима које је од 21. до 28. децембра 1979. водио са југословенским војним и политичким врхом, Тито је нападао Устав од 1974. који је раскомадао Југославију, тврдећи да му је био наметнут, говорио о „југословенској нацији“ и „богатом сељаку“ као стубу државе, да би завршио: „Југославија нам мора бити на срцу и души. Чувајте је!“⁵⁴ Занимљиво је да се Тито овим схватањима јако приближио идеологији свога великог непријатеља, краља Александра Карађорђевића. Но, његов „политички тестамент“ пао је не каменито тло јер Југославија више није имала покрет који би могао да је брани.

⁵³ Нав. у: Арсић/Марковић, *op. cit.* 124.

⁵⁴ Нав. у: Ценчић, *op. cit.*, 19–66.

Milan Petrović, LL.D.
Law Faculty of the University of Niš

**STUDENT'S MOVEMENTS OF 1968.
- UNFINISHED REVOLUTION**

Summary

This study first determined the terms "left" and "right" as a political phenomenon. Then, touching student's and black's movements in United States of America, it presents the basic characteristics and development of student's movements in Germany and France in late 1960's. The largest part of the study is dedicated to the student's revolutionary movement in University of Belgrade in 1968, in which author of the study directly participated. In a completely new way it interpret the activities of Yugoslav President Tito and a group of professors and assistants of the Faculty of Philosophy in Belgrade gathered around the journal "Praxis" ("praksisovci") in the movement. The study is also a contribution to a theory of revolution.

Keywords: „Left“ and „right“, student movements, revolution as a social contract, the revolutionary leader.